قاسم ٻگهيو

سنڌي ۽ سنڌي سماج جو اڀياس

فلسفي ۽ فڪر جي تاريخ ۾ هن وقت تائين فڪر جا ٻه اهم مدرسا ٻن ڳالهين تي زور ڏيندا رهيا آهن .

هڪ ڌر جو چوڻ آهي ته فن بذات خود منزل مقصود آهي ۽ ٻي ڌر جو اسرار آهي ته فن خود منزل ناهي، پر منزل تي رسڻ جو رستو آهي. انساني سماج جي تاريخ ٻي ڳالهه جي ڀيرائي تي ڪري. فيڊرڪ اينگلس جنهن تاريخ کي اُڀهريون پيرو سائنسي بنيادن تي پرکيو ۽ تاريخ جي مادي محرڪن کي چٽو ڪيو، ان پنهنجي اهم ڪتاب "ڪٽنب، رياست ۽ ذاتي ملڪيت" ۾ ان ڳالهه تي ڀرپور بحث ڪيو آهي ته "اڄوڪي ثقافت ۽ موجوده فن جون جڙون انسان جي فهم ۽ فڪر جي ارتقائي شعور ۾ ڪتل آهن".(١)

مثال طور اڄ مصوري يا سنگتراشي فن جي اعليٰ شڪل آهي، جڏهن ته شروع ۾ جيڪي مجسما مورتيون ناهيون ويندڀون هيون، انهن ۾ ديون ۽ ديوتائن جو تصور هيو، انسان ذات انهن آڏو جهڪندا هئا، انهن کان ڊڄندا هيا يا ڳالهه کي وڌيڪ صاف ائين ڪجي ته انسان قدرتي آفتن جي تصورن کي مادي شڪل ڏيئي انهن جي آڏو ليلائڻ شروع ڪيو. اڄ تائين ديومالائي ڪتابن ۾ باهه جي ديوي، مينهن جي ديوي، بيماري جي ديوي يا طوفانن جي ديوي وغيره جو مڪمل تفصيل ملي ٿو.

ساڳي طرح سان اوائلي دور ۾ جنهن نموني سان شڪار ڪندا هئا ۽ ٽولا ٽولا گڏجي هڪ خاص انداز سان قدم کڻندي شڪار جو گهيرو ڪندا هئا ۽ ان اڳتي وڃي موجوده رقص جي شڪل ورتي.

ساڳي نموني شاعريءَ جو فن انهن قديم روايتن جو ورثو آهي، جڏهن انسان ديوتائن يا اڻ ڏٺل ۽ اڻ سمجهيل فطري قوتن کي خوبصورت اظهار سان مهربان بڻائڻ جي ڪوشش ۾ رڌل هيا. سڀ کان آڳاٽا شعر ديوين ۽ ديوتائن جي شان ۾ چيل آهن ۽ اڳتي وڃي جيئن جيئن انساني شعور ۽ ترقي ڪئي تيئن تيئن نه فقط شاعري جي فن پنهنجي گهاڙيٽي ۾ ترقي ڪئي پر ان سان گڏوگڏ ان فن جا مخاطب تيندڙ پاسا ۽ رخ به تبديل ٿيندا ويا.

جيڪي جيڪي شيون يا ماڻهو شاعرن لاءِ محبوب يا عزت ۽ احترم لائق ٿي پيون، شاعرن ان جي لاءِ پنهنجي شاعري ڪي استعمال ڪيو ان لحاظ کان فڪر جي ٻي مدرسي جنهن جو متو "فن براءِ زندگي" آهي، انهن تاريخ جي ڪورٽ ۾ پنهنجو ڪيس کٽي ورتو آهي. شاعري انساني ڳالهائڻ جو سڀ کان سگهارو ۽ طاقتور انداز آهي.

شاعر پنهنجي مزاج ۾ سماج جي ٻين ماڻهن جي بنسبت حساس ٿو ٿئي، هو نه فقط جمالياتي رخ ۾ ڏسي ٿو، پر ان سان گڏوگڏ سماج اندر جيڪي به ظلم يا انساني بي انصافيون ۽ نا برابريون ڏسي ٿو هو هنن تي ڀوري سگهه سان وار ڪري ٿو.

شاعريءَ جي وجد واري ڪيفيت کان انڪار نه ٿو ڪجي پر ان کان به انڪار نه ٿو ڪري سگهجي ته شاعريءَ جون پاڙون ۽ بنيادي فڪر ڌرتي تي بيٺل آهن. هي اهو ڪاڪ محل آهي جيڪو

شعور ۽ آدرش جي بنياد تي ڪڙو آهي. شاعري آسمان ۾ آواره بادل ناهي ۽ ذرتيءَ جي ازلي ۽ ابدي پڪار آهي.

ان ڪري دنيا جي عظيم شاعرن جي شاعريءَ ۾ نه فقط سندن سماج جي ڀرپور تصوير ڪشي هوندي آهي پر ان سان گڏوگڏ هو ماهر جراحن وانگر سماجي ناسورن کي ويڙيندا ۽ ڪٽيندا رهن ٿا.

شاعر هميشه طاقت جي سرچشمي يعني پنهنجي عوام سان مخاطب ٿيندو رهي ٿو ۽ منجهيل ڳالهين کي سولو ۽ سمجهه ڀريو ڪري ٿو ڇو ته عظيم شاعر سماج جا جينيس ماڻهو هوندا آهن. ان ڪري جينيس ماڻهن جي پين تشريحن سان گڏوگڏ هڪ تشريح اها به آهي جو هو ڏکين ڳالهين کي سولو ۽ عام فهم بڻائي سگهندا آهن.

اهڙي حالت ۾ ڪنهن شاعر سان ان کان وڏيڪ ٻي ڪهڙي ناانصافي ٿيندي، زيادتي ۽ ظلم ٿيندو، جو سندس ڪلام کي سمجهڻ لاءِ ڪنهن مترجم يا شارح جي سهاري لاءِ مجبور ٿيڻو پوي. درحقيقت هر ٻوليءَ جو شاعر پنهنجي ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙن لاءِ ئي شاعري ڪري ٿو، جيڪڏهن ان ۾ ڪي فڪر ۽ فلسفي جا نڪتا بيان ڪري ٿو ته، ان اميد سان ته سندس پڙهندڙ ٻڌندڙ ايترو باشعور ضرور آهي جو سندس ڳالهه کي اڻين ئي سمجهي جيئن هو سمجهائڻ گهري ٿو.

پر روايتن مطابق اسان جي قومي ۽ مڃيادار فنڪار شاعر شاهه لطيف کان علاوه سچل کي به اهو پتو رهيو ته ڪئي ماڻهو يعني عام ماڻهو سندس شاعري کي غلط سمجهن، راهه ۾ رلجي نه وڃن، تنهنڪري شاهه سائين پنهنجو ڪلام ڪراڙ ڍنڍ جي حوالي ڪيو، جڏهن ته سچل پنهنجي ڪلام جو وڏو حصو ضايع ڪرائي ڇڏيو.

ساڳي عوام جي طرفان شاعريءَ کي نہ سمجهڻ واري شڪايت هن دور جي عظيم شاعر شيخ اياز کي بہ آهي، جنهن جو اظهار هيٺين ريت ڪري ٿو، پر ڪلام ضايع نہ ٿو ڪري:

”مان اهو پڙهي
تہ پتائيءَ
پنهنجو پورو ڪلام
پاڻيءَ ۾ لوڙهي ڇڏيو هو
تہ متان عوام ان کي سمجهي نہ سگهي،
هن کي چٿي رهيو آهيان.
منهنجا مرشد
پنهنجي هن گستاخ مريد جي
همت تہ ڏس
همت تہ ڏس.“

بهرحال ان جي باوجود پنهي قادرالڪلام شاعرن جو ڪيترو ئي ڪلام ماڻهن ۾ موجود آهي، شارح تشريحون ڪندا رهن ٿا، جڏهن تہ عام ماڻهو انهيءَ ڪلام مان حظ حاصل ڪندا، هيٺين سان هنداڻيندا ۽ معنيٰ جا موتي پائيندا رهن ٿا بغير انهيءَ فڪر جي تہ هن جي ظاهري ۽ پوشيده معنيٰ ڪهڙي آهي.

سنڌ جي وڏي معتبر محقق ۽ عوام ۾ تاريخ جي سمجهہ ۽ مطالعي جو شعور پيدا ڪندڙ عالم، پير حسام الدين راشدي، هڪ تقرير ۾ افسوس ظاهر ڪندي فرمايو هو تہ ”سچل کي ڪو گرهخشاني ملي نہ سگهيو آهي.“ (٣) ١٩٦٥ع ۾ هن ئي موقعي تي سنڌيءَ جي عظيم شاعر شيخ اياز تقرير ڪندي چيو هو تہ ”سچل سائين ۽

پڻ ڏٺيءَ جي ڪلام تي اڄا تائين ڪوئي معياري، تنقيدي ڪتاب نہ لکيو ويو آهي ، جو ڪجهہ لکيو ويو آهي، سو يا تہ ڏند ڪٿائن جو ڍير آهي يا ڪنهن پراڻي اوڏوهي ڪاڏل تصوريت جو منڊ ڀنا مانڊاڻ آهي . فن جو جمالياتي، نفسياتي معاشياتي ۽ ادبي تجزيو اڄا سنڌ جي ڪنهن نقاد نہ ڪيو آهي" (۴) . اهو نڪتو سوچ ويچار ڪرڻ جهڙو آهي تہ ڇا هر شاعر ڪي سمجهڻ لاءِ مورخ محقق ۽ نقاد جو ، ڪنهن گربخشاڻي ۽ ڪنهن ابراهيم جويي جو انتظار ڪرڻو پوندو ، يا تاريخ ۽ سماج جي مطالعي ۽ اپياس يا واقعاتي تاريخ جي روشنيءَ ۾ ازخود پنهنجن شاعرن ۽ فيلسوفن کي سمجهڻ ۽ پرجهڻ جي ڪوشش ڪرڻي پوندي. ان لاءِ ضروري آهي تہ سماجي علمن ۽ تاريخي واقعن سان تاريخي شعور ماڻڻ لاءِ مطالعي جو ذوق عام ماڻهوءَ ۾ پيدا ٿئي جيئن هو پاڻ ئي سمجهڻ ۽ فيصلي ڪرڻ جو ادراڪ ماڻي سگهي.

اهائي ڳالهہ نظر ۾ رکندي، هتي مون نماڻي ڪوشش ڪئي آهي تہ سچل جي شاعريءَ کي سنڌس دور جي سماج جي اپياس جي پس منظر ۾ ڏسجي تہ ڪي معنيٰ جا نوان موتي ۽ فڪر جي نئين ڦرهي پڙهڻ لاءِ ميسر ٿئي. جنهن مان عالم اديب توڙي طالب ۽ عام ماڻهو کي ڪجهہ لاڀ پوي:

عيسوي سن جي حساب سان سچل سنڌ جي تاريخ ۾ ۱۷۳۹ع کان ۱۸۲۷ع تائين مادي طرح موجود رهيو علم، ڏاهپ، فن ۽ فڪر جي دنيا ۾ جتي ان وقت وڏا وڏا مڪتب (Schools of Thoughts) ڪم ڪري رهيا هئا، اتي سنڌس ئي سرزمين تي ڪانئس ٿورو اڳ شاعري، فن، فلسفي ۽ فڪر جي ميدان ۾ مخدوم نوح، شاهہ ڪريم، شاهہ لطف الله قادري، ميون شاهہ عنايت رضوي ۽ شاهہ عبداللطيف

پنائي پنهنجو نالو پيدا ڪري ڌاڪو ڄمائي چڪا هئا. هي اهو دور هو جڏهن سنڌ جي اندروني حالتن تي ٻاهرين سياست ۽ نظرين جي ڀرپور يلغار هئي. حڪومتي لحاظ کان ٣٠٠ سالن کان مٿي سومرن جي مقامي حڪومت کان پوءِ اندازاً ١٧٠ ورهيه سمن جو حڪومتي دور رهيو.“ سنڌ جي تاريخ جو هي دور سنڌي سماج جي بنيادي اوسر جو دور هو. سنڌ جا تقريبن سمورا تاريخي، نيم تاريخي قصا ۽ نخريه ڳالهيون ، ڏند ڪٿائون ، لوڪ ڪهاڻيون ، لوڪ گيت ۽ لوڪ سورما انهي پنهنجي آزاد رياست جي لاڳيتي ڊگهي عرصي سان تعلق رکن ٿا. سنڌ جي تاريخ جو اهوئي دور هو جنهن لاءِ چئي سگهجي ٿو ته اهو سنڌي سماج جي تهذيب جو اڳرو ۽ تهذيبي دور هو: ان سڄي دور ۾ سنڌي سماج جي مذهب ۽ رياست پنهي سنڌي سماج جي تهذيبي اوسر ۽ اڏاوت جو ڪم ڏنو. ملڪي سرحدن جي بچاءَ جا جتن ،سماجي خوشحاليءَ جون ڪوششون ، سنڌي ڪردار جي ذهني پرورش ۽ اخلاقي تعمير ، سنڌي سماج جي تاريخ جي صورت ساخت ، جيڪا هن دور ۾ عمل ۾ آئي ، ان جو پيو مثال تاريخ ۾ ڪونه ٿو ملي. (٥) سمن جي آخري حاڪم جي ناعاقبت انديشين مقامي آباديءَ کي به رنجايو ته ڌارين کي به ڌوڪي اچڻ جو وجهه ڏنو.“ اهڙي طرح ان دور جي خاتمي تي سمورو سنڌي سماج رت ۾ ريٽو ٿي ويو. عظيم مقصدن لاءِ خود قربانيءَ جي طويل سلسلي ۾ هنن پنهه هڪ انوکي قربانيءَ جو مثال وڌو ، سندن هڪ وطن دوست مذهبي عالم سدا حيات شهيد مخدوم بلال ، جيترو ڳهائي ۾ پيڙجي وطن تان قربان ٿي ويو. “ ايترين قربانين ۽ خون وهائڻ جي باوجود پنهنجون مضبوط تهذيبي روايتون ۽ پنهنجي مضبوط رياست رکندي به سنڌي سماج

پنهنجي اندروني ڪمزوري سبب جنهن جو بنياد مذهبي خلفشار تي هو، هو پاڻ کي شڪست ۽ غلاميءَ کان بچائي نه سگهيو.

ديسي حڪومتن جي دور ۾ پولي ۽ ديسي سنڌي جو زور هو، لکپڙهه ۽ علم و فضيلت جي سڄي وابستگي، ديسي پوليءَ ۽ ادب سان هئي. توڙي جو ان وقت ڌاري پولي فارسي، پنهجا اثر قائم ڪري رهي هئي، جنهن سان گڏ ڌاريا نظريا ۽ ان جي معرفت آهستي آهستي وڌڻ لڳا پر سمن جي دور ڪانپوءِ ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي ۽ سئو سالہ دور ۾ فارسي حڪومتي زبان ٿي ۽ سنڌس واهپو وڌڻ لڳو ۽ ڪيترائي فارسيءَ جا شاعر، عالم، مفسر، محدث ۽ مورخ پيدا ٿيا.

سچل جي ابتدائي دور ۾ سنڌ تي ڪلهوڙن جي حڪومت رهي، جڏهن ته آخري دور ۾ ٽالپر حاڪم بڻيا، جيتوڻيڪ ٻئي ديسي حڪومتون شمار ٿين ٿيون ۽ عوام جي ٻولي ۽ ادب ۾ ديسي سنڌي پوليءَ ۾ گهڻي ۾ گهڻو پيدا ٿيڻ ڪپندو هو. پر فارسي پنهنجون پاڙون پختيون ڪري درباري زبان بنجي چڪي هئي، ايتريقدر جو ٽالپر خاندان جي دربار کان علاوه عام واهپي جي زبان ۾ فارسي ٿي چڪي هئي. جنهن ڪري فارسي زبان سان گڏ انهي زبان جا نفسياتي اثر پڻ سنڌي سماج تي پئجي چڪا هئا. ادب جي صنفن ۾ سنڌي بيت ۽ ڪافيءَ جي جاءِ تي فارسي جي معرفت غزل، مرثيو، قصيدو ۽ مثنوي واري رهيا هئا. سنڌي مقامي ۽ نيٺ اصطلاحن بدران فارسيءَ جي اوپرن اصطلاحن جو رواج عام ٿي چڪو هو. فارسيءَ جي معرفت نه صرف ايران جي سياسي اثرن مقامي سياست تي پنهنجا اثر ظاهر ڪرڻ شروع ڪيا، پر مختلف فلسفن ۽ نظرين جي هن جي ذريعي سنڌ کي شناسائي ٿي.

سچل جو سمورو دور سياسي ۽ سماجي ڇڪتاڻ جو دور رهيو ڪلهوڙا ۽ ٽالپر حاڪم سنڌ جي بچاءُ ۽ بقاءَ جي جنگ ۾ هر وقت مصروف رهيا. ڌارين جي ڪاهن ۽ سازشن جو ڊپ هر وقت ڪين رهيو. اندروني خلفشار ۽ قتل و غارت گري، غير يقيني واريون حالتون پيدا ڪري ڇڏيون هيون. ان وقت جو شاعر جيڪو معاشري جو وڏ ۾ وڏ حساس فرد ٿئي ٿو تمثيل ۽ استعاري مان ڪم وٺڻ لڳو. ايتريقدر جو شاه لطيف جهڙو سچو، دلير ۽ عوامي شاعر ۽ سچل ۾ اميد رکو ٿو تہ ”اسان جيڪا ڪُني چاڙهي آهي، ان جو ڏکڻ هي نينگر لاهيندو.“

انهي ئي دور ۾ سنڌ ۾ مذهبي جنون ۽ وڌيو ۽ ڌارين طرفان مذهب ڪي هٿيار طور استعمال ڪيو ويو. مقامي مذهبي جنونين سان ملي ملا ازم جو پرچار ڪيو ويو. پر اسان جي شاعرن انهي مذهبي، ڪٽر پڻي جو شڪار نہ ٿيندي، تصوف جي واٽ ورتي، جنهن ذريعي امن، آشتي، محبت ۽ پيار جي دعوت ڏيندا رهيا ۽ مسئلن جي سمجهڻ جو شعور تمثيل ذريعي ۽ ڪڏهن ظاهر ظهور پيدا ڪندا رهيا.

جڏهن بہ ظلم ۽ ڏاڍ پنهنجون حدون ٽپي، سماج جي عام ماڻهن تي پنهنجا پوائنٽا ۽ ڪارا پر ڏ کهيريندو آهي، تڏهن سماج جو حساس فرد ”شاعر“ تمثيل جو سهارو وٺندو آهي ۽ ساڳي سماج ۾ رهندڙ اهو مظلوم ماڻهو شاعر جون تمثيلون ۽ استعارا سمجهي وٺندو آهي ۽ سندس دل ۾ شاعر لاءِ قدر، محبت ۽ پيار جو جذبو موجزن ٿيندو آهي.

کهڙڻ جي کهيڙاءُ، تانگهو عشق تن جو،
جن کي عشق عليل ڪيو، سي اينديون اوتڙاءُ،
جي سور چکنديون ساءُ، ميهر سي ماڻينديون.

اهوئي سبب آهي جو اسانجي سچل سائين کي ۽ ان وقت جي سماج محبتون ڏنيون ۽ مظلومن جو ميلو هر وقت سندس چئوطرف رهيو، سچل جي سموري حياتي، عام روايتن، ريتن ۽ رسمن کان هٽي ڪري گذري، هو لوڪ سان لهوارو ڪٽي ۽ نه وهيو آهي انهن ئي سبب ڪري خانداني فقيري مسند ۾ پاڻ ڪو نه سنڀاليائين.

پٺيءَ جهم م چل، منجهه تماشي نه پوين،
تم گلابي گل، مر مارني منصور جيان.

—

نادر شاهي ظلم ۽ بربريت واري دور ۾ سندس جنم ٿيو ته انگريزن جي باقاعدي قبضي کان ١٥ سال اڳ لاڏاڻو ٿيو. روايت آهي ته هڪ دفعي سچل سائين پاڻ فرمايو ته ”اسانجي عمر هوندي ته ١٠٥ سال آهي پر پندرنهن ورهيه اڳ لاڏاڻو ڪبو.“ (٦) جنهن مان اهو انومان ٿئي ٿو ته پاڻ انگريزن جي سنڌ تي ڪاهه ۽ حاڪمي ڏسڻ لاءِ تيار ڪو نه هئا، وچوارن سمورن سياسي مذهبي ۽ سماجي واقعن تي سندن نظر رهي آهي ۽ وقت بوقت شاعري ۾ ان جو اظهار ۾ ڪندو رهندو آهي. انگريزن جي پينگ جي ابتدا وقت ئي انهن سازشن جو انت محسوس ڪندي پنهنجي مائهن کي باخبر رکي ٿو:

اولهه سج نه الهي، متان ٿئي آوير،
ميڙي ويندءِ ”مغربي“ تاريڪي ۾ تير
چڏي ويندءِ چيرين، ڏيڏون سندا ڏير،
مرد ڏين ٽا مام ۾، ماٽي ڪي مٽير،
وجهه اتي، وجهه پاڻ ۾ هيڪڙائي جي هير،
ناسوري ناخير، نپٽ پوءِ نابود ڪر.

سنڌ جي شاعرن سنڌي سماج ۾ پيهي وڃي، اندر گهڙي ان جو حصو بڻجي، پنهنجي ماڻهن کي جيڪا ڳنڍيل پلائي، رواداري محبت ۽ اتحاد جي راه ڏيکاري آهي، سچل انهن ۾ سڀني کان چڙو ۽ اڳرو آهي. سچل جنهن خود دار، سچي، سگهاري ۽ باعزت سماج جو ڏس ڏني ٿو، ان تي عمل ڪري اسان جو سماج وسيع انساني برادريءَ ۾ پنهنجي مخصوص تهذيب جي حفاظت ۽ بهتري جي اعليٰ فرض ٻونواري ۾ ڪري سگهي ٿو.

”حوالا“

A ngles, Fedric "Family, State, Personal Property." Progress Publishars Moscow 1956.

۲- شيخ اياز ”پتڻ تو پور ڪري،“سمبارا پبليڪيشن ڪراچي ۱۹۸۲ع ص - ۲۰

۳- تنوير عباسي، مرتب سرمست ۱ - ۱۹۸۱ع، سچل سرمست يادگار ڪميٽي خيرپور ص ۳۰

۴- شيخ اياز، خط، انٽرويو، تقريرون، نيو فيلڊس پبليڪشن حيدرآباد ۱۹۸۷ع، ص- ۲۲۴

۵- محمد ابراهيم جويو، شاهه، سچل، سامي اديبن جي سهڪاري سنگت حيدرآباد ۱۹۷۸ع، ص ۳۹ - ۳۰

۶- ڪلياڻ آڏواڻي، سچل بمبئي ۱۹۵۴ع ص- ۱۰

۷- عثمان علي انصاري، مرتب، رسالو سچل سرمست (مثالن لاءِ شعر ورتا ويا)، سنڌي اديبن جي سهڪاري سنگت، ۱۹۷۸ع .